

II

HAERLEM REEKS

22

MAARTEN MÜLLER

Misdaad en straf in een Hollandse stad:
Haarlem, 1673-1811

Misdaad en straf in een Hollandse stad: Haarlem, 1673-1811

Haerlem Reeks nr. 22

De Haerlem Reeks is een uitgave van de Historische Vereniging Haerlem
onder redactie van Maarten Brock, Maarten Müller en Piet de Rooij.

Misdaad en straf
in een Hollandse stad:
Haarlem, 1673-1811

MAARTEN MÜLLER

Hilversum
Verloren
2022

Deze uitgave is mede mogelijk gemaakt door financiële bijdragen van
de Stichting Vrienden van het Noord-Hollands Archief
en de Stichting Oud-vaderlands Recht.

Afbeelding op het omslag: ‘Het goede bestuur’, een schilderij van
Theodoor Ferreris uit 1671, dat op de schoorsteenmantel van
de burgemeesterskamer in het Haarlemse stadhuis hangt.

ISBN 9789464550146

© 2022 Maarten Müller
Uitgeverij Verloren
Torenlaan 25, 1211 JA Hilversum
www.verloren.nl

Omslagontwerp: Rombus/Tanja Stropsma, Hilversum
Typografie: Rombus/Patricia Harsevoort, Hilversum
Druk: Wilco, Amersfoort

No part of this book may be reproduced in any form without written permission from the publishers.

Inhoudsopgave

1	Inleiding	7
1.1	Opzet en structuur	7
1.2	Historiografie en theoretische verkenningen	11
1.3	Evolutionaire psychologie als bron van inzicht	15
2	De bronnen	22
2.1	Keuren, ordonnanties en plakaten	22
2.2	De Schouts Crimineele Rol en de Registers van Crimineele Verhoren	25
2.3	De Schouts Civiele Rol	26
2.4	De Rollen van kleyne zaken	28
2.5	Eigentijdse commentaren	29
3	Procedures en dwangmiddelen	31
3.1	Samenhang van tijd en plaats	31
3.2	Crimineel en civiel, ordinair en extra-ordinair	33
3.3	Rechtsbijstand, tortuur en bekentenis	42
3.4	Verstekprocedure, onderwerping en compositie	46
3.5	Traditie en verandering	49
4	Misdaad en straf: aantallen, patronen, ontwikkelingen	51
4.1	De bestraffing van ernstige misdrijven	51
4.2	Moord en doodslag	56
4.3	Zelfdoding	59
4.4	Niet-dodelijk geweld, agressief gedrag en oproer	60
4.5	Diefstal en andere vermogensdelicten	65
4.6	Bedelarij en landloperij	70
4.7	Fraude en belastingontduiking	72
4.8	Zedenmisdrijven	76
5	Conclusies: de stad als beschavingsarena	81
5.1	Kaders	81
5.2	Continuïteit	81
5.3	Verandering	85
	Aanhangsel: Lijst van lijf- en doodstraffen volgens Schouts Crimineele Rol, 1673-1811	89
	Archiefbronnen, gedrukte bronnen en literatuur	113
	Dankwoord	120
	Over de auteur	120

I Inleiding

‘Civitas sibi princeps’¹

1.1 Opzet en structuur

Voor u ligt een onderzoek naar aard en ontwikkeling van crimineel gedrag in de Hollandse stad Haarlem, en naar de manieren waarop de stedelijke overheid daar tegen optrad in de periode 1673-1811. Ruwweg vallen deze jaren samen met wat we gewoonlijk de ‘tijd der verlichting’ noemen. Het is een vervolg op het eerder verschenen werk met de titel ‘Misdad en straf in een Hollandse stad: Haarlem, 1245-1615’, maar door een hiaat in de belangrijkste bron is er geen naadloze aansluiting. De overeenkomsten liggen wel voor de hand. De belangrijkste is dat ik op een systematische manier weer in kaart wil brengen wat er is te vinden over criminaliteit en strafrechtspraak in Haarlem. Criminaliteit wordt dan verstaan als ongewenst, strafbaar gedrag, zoals dat is geformuleerd door stedelijke en gewestelijke autoriteiten. Die formuleringen zijn niet in een alomvattend wetboek van strafrecht te vinden, zoals we dat tegenwoordig kennen, maar in een gedurende vele generaties opgebouwde verzameling rechten, keuren, ordonnanties en plakkatens, soms aangevuld met Bijbelse of traditionele normen. Indirect verschaffen de teksten van aanklachten en vonnissen ons eveneens inzicht in ongeschreven regels en wetten.

De bestudeerde bronnen zijn hoofdzakelijk van het stadsbestuur afkomstig, en dan met name van de schout als aanklager, van de schepenen als rechters en van de burgemeesters als mede-rechters, scheidsrechters en bemiddelaars. Samen met de vroedschap waren deze heren – met heel variabele inbreng – ook verantwoordelijk voor het afkondigen van keuren en ordonnanties om het openbare leven, de economie en de sociale verhoudingen in de stad in door hen gewenste en door de burgers geaccepteerde banen te leiden. Omdat in het Graafschap Holland, bij gebrek aan een landsheer, na 1585 de Statenvergadering een soort overkoepelend bestuur vormde, zijn ook door haar uitgevaardigde gewestelijke ordonnanties en plakkatens soms van toepassing op de Haarlemse werkelijkheid. Hetzelfde geldt voor andere Hollandse steden en jurisdicties. Nog later gingen ook de Staten-Generaal van de Unie waarvan Holland deel uitmaakte, wettelijke maatregelen uitvaardigen. Al deze wetsteksten zijn van grote waarde voor het onderzoek. Uiteraard ben ik me ervan bewust dat de woorden en zinnen die we lezen in al dergelijke bronnen altijd

¹ Uitspraak van de middeleeuwse Italiaanse jurist Bartolo van Sassoferrato (1313-1357): ‘De burgerij is haar eigen vorst’.

de woorden van bestuurders zijn. Ook als zij anderen aan het woord laten in een aanklacht of een verhoor, zoals verdachten of veroordeelden, komt dat dus altijd door een ‘zeef’ tot ons. Deze eenzijdigheid is onvermijdelijk maar hoeft een afgewogen beeld en interpretatie niet in de weg te staan.

Een andere overeenkomst is de manier waarop de bronnen zijn verwerkt. Onderzoek naar misdaad en strafrecht in hun sociale context heeft mijns inziens vooral waarde als niet alleen het anekdotisch niveau verlaten wordt, maar ook de onvoldoende gefundeerde generalisatie of verklarende theorie. Dat verplicht tot het inzien van zo veel mogelijk bronnen, zowel reeksen als incidentele informatie. Vervolgens is het zaak de gevonden incidenten, aanklachten en vonnissen en wat dies meer zij, te rubriceren en te tellen. Op die manier gevonden gemiddelden, trends en patronen geven recht van spreken. Die hoeven niet per se beperkt te zijn tot ‘criminaliteit’ in de engere en meest gebruikte betekenis, want naast de registratie van ernstige misdaden bestaan er ook bronnen die inzicht geven in ‘kleinere’ misdaad, kleine overtredingen en mindere conflicten tussen burgers. Schout, schepenen en burgemeesters hebben daar destijds met keuren, resoluties en vonnissen veel aandacht aan besteed.

Verschil is er ook. Uit het vorige onderzoek naar criminaliteit en strafrechtspleging, in de middeleeuwen en 16de eeuw, trok ik de conclusie dat de staat, in opkomst, in verval of anderszins, in elk geval niet de bepalende factor kan zijn geweest om de meest in het oog springende trends en ontwikkelingen te verklaren. Kort gezegd waren dat de geleidelijke afname van onderling lichamelijk geweld en de matiging, zelfs humanisering van gewelddadig justitieel optreden. De door Elias en later door Spierenburg bepleite hoofdrol van de staat in het terugdringen van fysiek geweld in de stedelijke openbare ruimte, en de conjunctuur van justitieel geweld als antwoord op misdadigheid, is domweg niet in de stedelijke bronnen terug te vinden. Ook al zijn bemoeienissen van de staat soms aanwijsbaar – en leiden ze vaak juist tot meer geweld! –, de langetermijntwikkelingen zijn alleen te begrijpen als resultaat van interactie tussen stedelijke overheid enerzijds, stadsbewoners en passanten anderzijds en van de onderlinge verhoudingen tussen alle betrokkenen, individueel en groepsgewijze. Ik veronderstelde een eigen stedelijke dynamiek en strafprocescultuur, zonder daar direct de status van verklarende theorie aan toe te schrijven, daartoe gaven de bronnen net niet genoeg houvast en dat was ook niet het hoofddoel van het onderzoek.² Door nu het onderzoek door te trekken tot in het begin van de 19de eeuw, kan ik daar stelliger in zijn en ik zal uitleggen waarom.

Een van de meest complete reeksen in het Oud-Rechterlijk Archief is de enorme verzameling zaken en vonnissen die door de Kleine Bank van Justitie sinds 1613 is nagelaten. Deze ‘subcommissie’ van het stadsgerecht behandelde overtredingen en geschillen tussen bewoners waar alleen boeten, reparaties of excuses geëist konden worden. Bij het doorwerken daarvan realiseert men zich ineens dat in deze weinig tot de verbeelding sprekende rechtspleging vermoedelijk veel meer tijd en energie is gestoken dan in de ‘criminele’ rechtspraak, en dat er veel meer burgers bij be-

2 M. Müller, *Misdaad en straf in een Hollandse stad: Haarlem, 1245-1615* (Hilversum 2017), p. 13, 90 en 97.

trokken waren. De implicatie daarvan is nogal verstrekkend, ook in combinatie met andere gegevens, en zij is niet alleen voor Haarlem geldig. Kort gezegd komt ze erop neer dat we strafrechtspraak niet primair in termen van ‘onderdrukking van misdadig gedrag’ moeten begrijpen. Beter is het haar te zien als onderdeel van een breed terrein van interacties waarbinnen men geschillen en conflicten tussen burgers, passanten en stedelijke overheid probeerde op te lossen dan wel tot een eind te brengen. Het focussen op spectaculaire en afschuwelijke straffen – hoe belangrijk die ook zijn geweest – doet onvoldoende recht aan de stedelijke cultuur waarin bestuurders, bewoners en passanten participeerden, ook zij die de wet overtraden of wier gedrag gecorrigeerd moest worden.

Met bovenstaande alinea sluit ik aan op een onderzoekstraditie die als sociaal-antropologisch bekend is en die voor de geschiedenis van de Nederlandse steden zeer vruchtbaar is geweest. Al enkele decennia hebben we van onderzoeken en syntheses mogen kennis nemen waarin de ‘stedelijke orde’ – uiteraard ook in andere Europese landen – centraal staat en sinds haar ontstaan in de middeleeuwen wordt gepresenteerd als hiërarchisch, maar niet zodanig dat de elites een ‘vrijbrief voor handelen naar eigen goeddunken’ bezaten.³ Sprekend over ‘stedelijke orde’ worden we dan geconfronteerd met de vraag naar het ordenend principe van die samenleving. We zien dat in bijna alle steden een hiërarchische, collegiale bestuursopbouw overheerste. Hiërarchisch in die zin dat er een uitgebreide deling van bestuurstaken was die inhield dat sommigen meer bevoegdheden hadden dan anderen, dit alles schriftelijk vastgelegd in reglementen en keuren. Collegiaal houdt in dat er geen eenhoofdige leiding bestond, dat alle bestuurstaken door kleinere of grotere colleges werden uitgeoefend: zeven schepenen, vier burgemeesters, veertig vroedschapsleden, enzovoort. (De schout, baljuw of drost was in Holland de uitzondering op deze regel, maar na het verdwijnen van de landsheer lijkt zijn positie geleidelijk ingekapseld te zijn door het schepencollege.) Andere noodzakelijke taken, zoals productie en handel, sociale en geestelijke zorg en liefdadigheid, militaire verdediging, werden op een vergelijkbare manier gestuurd en georganiseerd. In dit alles staan twee begrippen centraal: ‘stadsburger’ en ‘gemene best’. Bestuurders en bestuurden waren allen stadsburgers, niet *per se* formeel, maar wel praktisch gesproken. Beiden hadden er belang bij dat er ‘goed’ geregeerd werd.⁴ Het devies waarnaar de bestuurders idealiter handelden, was de behartiging van het algemeen welzijn. ‘Indien ’t gemeen u roept, besorgt het als u eigen’⁵ is een nog in vele Nederlandse raadhuisen aan te treffen spreuk die met gelijkaardige motto’s de in elk geval gewenste mentaliteit van de elite aangaf. Op dit thema en de betekenis ervan voor de oude strafrechtspraak in Hollandse steden, en Haarlem in het bijzonder, kom ik nog terug.

³ W. Frijhoff, Marijke Spies, 1650. *Bevochten eendracht (Nederlandse cultuur in Europese context, dl 1)* (Den Haag 1999), p. 177. Overigens, ook de landsheren van die tijd konden geen dictator zijn, gebonden aan wetten, tradities en morele conventies als ze waren.

⁴ M. Prak, *Citizens without nations. Urban citizenship in Europe and the world* (Cambridge 2018), p. 19 e.v., p. 298 e.v.

⁵ Citaat uit Joost van den Vondels ‘*Roskam*’, te vinden bij H.E. Phaff, *Raadhuis-spreuken. Spreuken en bouwopdrachten van Nederlandse raadhuisen* (Den Haag 1983), p. 16.

Afb. 1 Theatrale schilderijen hangen in talloze stadhuisen in de Nederlanden en daarbuiten, waarin de stadbestuurders zich legitimeren en vergelijken met klassieke of Bijbelse voorbeelden. Op dit schilderij van de Enkhuizer Theodoor Ferreris (1671) zit een Romeinse consul als belichaming van het ‘Goede bestuur’, bijgestaan door vrouwen die Wijsheid, Voorzichtigheid en Kracht moeten voorstellen. Op de achtergrond worden de ondeugden Woede, Onbezonnenheid en Besluiteloosheid weggejaagd. Dit is een van drie grote ‘gerechtigheidsvoorstellingen’ waarmee burgemeesters, schepenen en schout hun vertrekken in het Haarlemse stadhuis versierd hebben tussen 1671 en 1676 (RKD; Cerutti, *Het stadhuis*, p. 305-312.)

De opbouw van dit boek is, net als het vorige, hoofdzakelijk door de gebruikte bronnen gevormd. De bronnen zelf en hun kwaliteiten en onderlinge verschillen komen eerst aan de orde. Daarna behandel ik de zo belangrijke strafrechtelijke procedures en andere relevante rechtsgangen. Vervolgens komen de criminologische (welke misdaden, hoeveel en door wie) en strafrechtshistorische (welke vonnissen, hoeveel en tegen wie) seriële gegevens aan de beurt. Om een snel overzicht

te bereiken zijn die in tabellen in grove sub-periodes ondergebracht: 1674-1700, 1701-1725, 1726-1750, 1750-1775, 1776-1800 en 1801-1810. Behalve het allerlaatste jaartal – in april 1811 werd een geheel nieuw, Frans strafrechtssysteem in praktijk gebracht – heeft deze periodisering geen inhoudelijke basis. In het vijfde en laatste hoofdstuk kom ik terug op de theoretische uitgangspunten.

1.2 Historiografie en theoretische verkenningen

Onderzoek naar criminaliteit en strafrechtspleging in de vroeg-moderne Hollandse stad is niet uniek, maar wel bijzonder. Dit heeft te maken met de talrijke moeilijkheden die een verantwoorde verwerking van de bronnen met zich meebrengt en met de soms chaotische of lacuneuze overlevering van relevante registers. Wanneer we voor genealogen getranscribeerde vonnislijsten en bijdragen met een beperkte vraagstelling in lokale tijdschriften even buiten beschouwing laten, zijn er nu studies van Amsterdam, Delft en Heusden voorhanden. Bovendien is er een quasi-synthetisch onderzoek met veel archiefdata uit Rotterdam en Leiden naar misdadige vrouwen.⁶ Geheel of gedeeltelijk overlappen de daarin onderzochte periodes die van onze jaren, zodat men zich afvragen kan of we nog veel nieuws kunnen leren uit de Haarlemse gegevens. Daarop antwoord ik, ten eerste, dat elke stad een eigen ‘stedelijke orde’ had en een eigen plaats in het grotere geheel. Zo was Amsterdam een heel ander soort stad, veel groter vooral, ruim tien keer het aantal inwoners van Haarlem in 1800, met intensieve overzeese betrekkingen. Daardoor was het dynamischer: een permanente magneet voor werkzoekenden, altijd voorzien van haarden van ontevredenheid, met vermoedelijk een veel meer gefragmenteerde sociale structuur. Heusden daarentegen was een kleine vestingstad, centrum van het gelijknamige drostambt op de grens van Holland met Brabant. Het telde slechts een paar duizend inwoners, voor wie grensoverschrijdende criminaliteit een bekend fenomeen was. Delft lijkt nog het meest op Haarlem, hoewel iets kleiner, dus in principe goed vergelijkbaar. Ten tweede maakt de aansluiting met mijn eerdere publicatie het nu mogelijk om over een zeer lange periode – 550 jaren, ofwel 18 generaties! – ontwikkelingen zichtbaar te maken. Dit is des te belangrijker omdat de genoemde studies alle lijden aan een, naar ik aanneem, ongewilde blikvernaauwing.⁷

6 S. Faber, *Strafrechtspleging en criminaliteit te Amsterdam, 1680-1811. De nieuwe menslievendheid* (Arnhem 1983); P. Spierenburg, *The spectacle of suffering. Executions and the evolution of repression from a preindustrial metropolis to the European experience* (Cambridge 1984); H. van de Mortel, *Criminaliteit, rechtspleging en straf in het Hollandse drostambt Heusden, 1615-1714* (Tilburg 2005); D.J. Noordam, ‘Strafrechtspleging en criminaliteit in Delft in de vroeg-moderne tijd’, in: *Tijdschrift voor sociale geschiedenis*, 15 (1989), p. 211-244; Manon van der Heijden, *Misdadige vrouwen. Criminaliteit en rechtspraak in Holland, 1600-1800* (Amsterdam 2014).

7 Het ontbreken van een ongeschonden en toegankelijk middeleeuws bronnencorpus met strafrechtelijke inhoud in de stedelijke archieven lijkt mij hoofdoorzaak van de gewraakte blinde vlek. Alleen de Rekeningen van de Graven van Holland en de Grafelijkheidsrekenkamer (Nationaal Archief) blijven dan nog over, met helaas zwaar geschonden bestanden, behalve de rekeningen van de schout van Haarlem.

Door gebrek aan bronnen of bronnenstudies van de voorafgaande periode is een gebrek aan bewustzijn van het middeleeuws fundament van stedelijke samenleving en rechtsbedeling ontstaan. Hierdoor komt een beter begrip van de vroeg-moderne tijd in de verdrinking. Zo worden belerende commentaren in aanklachten en vonnissen als verlichtingsideeën voorgesteld in plaats van een middeleeuwse gewoonte, en denkt men dat het minachten van bedelaars of de verstrakking van de omgangsregels tussen mannen en vrouwen aan het calvinisme is toe te schrijven. *En passant* miskennen ze de grote invloed die de Vlaamse en Brabantse stedengeschiedenis op de Hollandse heeft gehad. Door het uiteenvallen van de Nederlanden tijdens de Opstand ligt een vergelijking van stedelijke geschiedenissen minder voor de hand. Niettemin is een blik over de nieuwe grenzen af en toe leerzaam, zeker wanneer het langetermijnonderzoeken betreft van vergelijkbare plaatsen. Ik denk dan met name aan werk van Robert Muchembled over Atrecht (Arras) en van Xavier Rousseaux over Nijvel (Nivelles).⁸ Van der Heijdens *Misdadige vrouwen* leverde veel nieuw inzicht in motieven en omstandigheden die tot misdadig vrouwengedrag hebben geleid, gebaseerd op archiefstudies. Of haar generalisaties betreffende de strafrechtspleging steeds houdbaar zijn, betwijfel ik, want zo goed als vrouwelijke misdadigheid met de mantel der liefde of ongeïnteresseerdheid kan zijn bedekt, zo kan hetzelfde om andere redenen met mannelijke criminaliteit zijn gebeurd. Bovendien wordt het begrip ‘misdadig’ wel erg opgerekt als daar ook al burenruzies onder vallen. Helaas miste ze een mooie gelegenheid om de evolutionaire psychologie in de discussie een plaats te geven. Of mijn poging daartoe een geslaagde zal zijn – zie de laatste alinea van deze inleiding – moeten we natuurlijk nog maar zien.

Strafrechtshistorici hebben ook opgemerkt dat een belangrijke sociale scheidslijn de bevolking van pre-industrieel Europa verdeelde in, eenvoudig gesteld, gevestigde bewoners en rondtrekkende gelukzoekers, althans mensen zonder vaste woonplaats.⁹ Ik meen dat deze observatie een belangrijke aanvulling en verbetering is van de simplistische tweedeling tussen gezagsdragers en onderdanen die het uitgangspunt van veel onderzoeken is geweest en nog vaak beeldbepalend is voor het grote publiek. Bij dit onderzoek ga ik dan ook uit van een volledige verwevenheid van de strafrechtspraak met de rest van de stedelijke samenleving, collectief en individueel. In hoeverre het al dan niet aanvaard zijn als ‘stadsburger’ het lot van beklaagden en veroordeelden heeft beïnvloed, hoop ik ook duidelijk te kunnen maken.

Een ander beeld dat zich opdringt wanneer men de Haarlemse strafrechtspraktijk van middeleeuwen tot eind 18de eeuw in ogenschouw neemt, is dat van continuïteit en geleidelijke verandering: nergens is een heldere scheidslijn te ontwaren. Af en toe is een versnelling of een intensivering te zien, soms blijkt een onderdeel ver-

8 R. Muchembled, *Le temps des supplices. De l'obéissance sous les rois absolus, xve-xviiie siècle* (Parijs 1992); X. Rousseaux, 'La violence dans les sociétés pré-modernes: sources, méthodes et interprétations. Nivelles, une cité brabançonne à travers cinq siècles', in: A. Musin e.a. (éd.), *Violence, conciliation et répression* (Leuven 2008), p. 263-288.

9 Florike Egmond, 'Onderwerelden: marginaliteit en misdaad in de Republiek', in: P. te Boekhorst e.a. (red.), *Cultuur en maatschappij in Nederland, 1500-1850* (Meppel 1992), p. 149-177.

dwenen, soms duikt er iets nieuws op en langzaam verandert het jargon, maar niet in z'n geheel. Ik gebruikte in het vorige onderzoek het begrip 'patriarchaal' om de houding van de rechters tegenover de meeste beklagden aan te duiden zoals die uit de 'criminele' vonnissen voor 1615 naar voren kwam, en vroeg me af wat daarvan zou overblijven in de volgende generaties. Dit zal dus een van de vragen zijn die ik aan het eind van dit boek hoop te hebben beantwoord.

Rondom de thematiek van misdaad en strafrechtspleging zijn al vele jaren argumentatielijnen populair geweest waarin 'sociale discipline' en 'beschaving' de kernbegrippen zijn. Tussen de rechters die namens vorst of 'Graaffelijke overicheyt' discipline oplegden door middel van straffen, en de rest van de bevolking die disciplineren onderging, werd een vanzelfsprekende tweedeling verondersteld. De kracht van een dergelijke voorstelling van zaken, met name door Elias en in zijn voetspoor Spierenburg gepresenteerd, ligt in de eenvoud. Het verbaast dus niet dat veel historici en gedragswetenschappers er nog steeds tevreden mee zijn.¹⁰ Daaraan gekoppeld is de voorstelling dat leden van de politieke elite op zeker moment genoeg kregen van bloedig en dodelijk geweld als strafmiddel. Hun aversie daartegen zou geleidelijk andere regionen van de maatschappij doordrongen hebben.¹¹ Maar er zijn meerdere zwakke punten in de argumentatie. Een ervan ligt in het al genoemde feit dat in stedelijke bronnen zo weinig te vinden is van directe staatsinvloed op wat er uiteindelijk als vonnis geproduceerd werd en op de manier waarop dat tot stand kwam. Bovendien miskent deze tweedeling dat de interactie tussen rechtbank en beklagde slechts een van vele manieren is geweest waarop conflicten over tegengestelde belangen – en dit is een abstracte omschrijving van misdadig gedrag en zijn gevolgen – in de stedelijke samenleving werden opgelost of beslecht. Ook het proces van verinnerlijking van gewenste normen is een problematisch uitgangspunt van de civisatiethorie van Elias. Elementen uit zijn werk die veel betere aanknopingspunten met het stedelijk bronnenmateriaal zouden kunnen geven, zijn begrippen als 'sociale verflechting' en 'afhankelijkheidsketens'. Helaas komt stedelijk sociaal en economisch leven er bij Elias maar bekaaid vanaf: alleen als concurrenten of als bondgenoten van het monarchaal gezag heeft hij steden interessant gevonden.¹² De Franse mentaliteitshistoricus Robert Muchembled bekritiseerde al in diverse onderzoeken het veel te beperkte, vanuit de Franse monarchie beredeneerde uitgangspunt dat de betekenis van steden als beschavingscentra, met name in de Nederlanden, verwaarloost.¹³

10 N. Elias, *Über den Prozess der Zivilisation* (dl. 1 en 2, Bern 1969, 2^e ed.); zie bijvoorbeeld hoe Manuel Eisner voorstelt om de monocausaliteit van het civilisatiemodel van Elias en Spierenburg te nuanceren en aan te vullen met andere factoren zoals kerk, kapitalisme, onderwijs en verstedelijking: 'Individuelle Gewalt und Modernisierung in Europa', in: G. Albrecht, O. Backes en W. Kühnel (red.), *Gewaltkriminalität zwischen Mythos und Realität, 1200-2000* (Frankfurt 2001), p. 71-100, i.h.b. p. 95; hoe waardevol zijn opmerkingen ook zijn, een concurrerend model komt daar niet uit voort.

11 Vgl. J.R. Ruff, *Violence in Early Modern Europe, 1500-1800* (Cambridge 2001), p. 110-114.

12 Elias, *Prozess*, deel 2, 'Zur Soziogenese des Staates', p. 123-311, waarin alleen op het laatst stadsbesturen even een rol toebedeeld krijgen.

13 Muchembled, o.c., p. 225 e.v.; idem, 'Elias und die neuere historische Forschung in Frankreich', in: K.-S. Rehberg (red.), *Norbert Elias und die Menschenwissenschaften* (Frankfurt 1996), p. 275-287.

Afb. 2 Speelkaarten op de vloer, een halfvolle drankfles en twee mannen die zich aan de waardin opdringen, genoeg ingrediënten om deze gezelligheid te wantrouwen. De Haarlemse schilder Cornelis Pietersz Bega (1631-1664) maakte veel van dergelijke herbergtaferelen (NHA Beeldbank).

Al in de jaren '50 merkte strafrechthistoricus K. de Vries op dat in de vele middeleeuwse keurboeken en stadsrechten die hij bestudeerd had, de sociale en politieke verhoudingen niet als die tussen gezaghebbers en onderdanen moeten worden gekwalificeerd, maar als een 'quasi-maagschap', dus als een *'familia'*.¹⁴ Daarin konden felle veten losbarsten, maar op de lange termijn koos men, door bemiddeling, straffen en eigenbelang gestimuleerd, toch voor een meer vreedzaam naast elkaar leven. Daarbij aansluitend zijn de bevindingen over het 'gemeene best', het *'bonum commune'* dat men als middeleeuws, c.q. vroeg-modern stadsbestuur nastreefde en waarvan de hiervoor genoemde raadhuisspreuken een manifestatie zijn. Een speciale aflevering van *Studies in Urban History (1100-1800)* besteedde in 2010 daar aandacht aan met dertien artikelen die laten zien – zonder dat we de ogen hoeven te sluiten voor machtsmisbruik, corruptie of nepotisme – dat in Zuid- en West-Europese steden de bestuurselite zich rekenschap gaf van verantwoordelijkheid voor het belang van *alle* inwoners. *'Wye men wol eyn statt regyrn sol'*, was meer dan alleen een mooi voornemen.¹⁵ Omstreeks 1600 schreef Johannes Althusius, jurist en be-

14 K. de Vries, *Bijdrage tot de kennis van het strafprocesrecht in de Nederlandse steden benoorden Maas en Schelde vóór de vestiging van het Bourgondisch gezag* (Groningen-Djakarta [1954]), p. 11 e.v. en andere plaatsen.

15 Zo luidt de titel van een laat-middeleeuws tractaat van Johann von Soest dat in Duitsland en de Nederlanden een grote bekendheid genoot. Het komt o.m. aan de orde bij Pierre Monnet, 'Bien Commun et bon gouvernement; le traité politique de Johann von Soest sur la manière de bien gouverner une ville', in: Elodie Lecupre-Desjardins, en Anne-Laure Van Bruaene (eds.), *De Bono Communi. The discourse and practice of the Common Good in the European city (13th-16th c.)* (Turnhout 2010) (Studies in European

stuurder van de Oost-Friese stad Emden, een verhandeling over wenselijke politieke samenlevingsvormen. Geïnspireerd door Bijbel en stedelijke ervaringen, stelde hij dat God de mens had geschapen om een gemeenschapswezen te zijn, een *symbioticus*. Geen formeel verdrag, maar de menselijke natuur lag daaraan ten grondslag, zoals hij met bijna darwinistische terminologie uitlegde.¹⁶ Vanuit weer een ander, meer antropologisch gezichtspunt hebben onderzoekers ontdekt hoe burgers en dorpingen het bestaande recht ook gebruikten ten eigen bate, in plaats van er slechts aan onderworpen te zijn. *Justiznutzung* en *uses of justice* zijn gangbare termen geworden. De Nederlandse sociaal-historicus Roodenburg sprak in 2004 van *Social control viewed from below*. Daarbij introduceerde hij artikelen waarin onder meer gesteld wordt dat georganiseerde delen van de samenleving de staat en zijn regels naar behoefte *uitnodigden*, terwijl men tegelijkertijd allerlei onderlinge geschillen oploste binnen verschillende sociale verbanden, zonder noemenswaardige inmenging van centrale instituten.¹⁷ Zoals gezegd, de oude dichotomie van gezagsdragers en onderdanen had de charme van de eenvoud. De nieuwe benaderingen hebben bovendien soms bronnenproblemen omdat veel verdwenen is, slordig geregistreerd of nog niet geïnventariseerd. Onderzoekers die voldoende materiaal weten te vergaren, kunnen echter resultaten laten zien die ons dicht bij de essentie van het stedelijk samenleven brengen. Met de veelzeggende titel: *Op hoop van akkoord, instrumenteel forumgebruik bij geschilbeslechting in Leiden in de zeventiende eeuw*, heeft de Nederlandse historicus Van Meeteren daarvan in 2006 een mooi voorbeeld geleverd.¹⁸

1.3 Evolutionaire psychologie als bron van inzicht

Ten slotte wil ik aan deze verkenningen een ‘nieuwe’ dimensie toevoegen. Ik doe dat door te veronderstellen dat bepaalde elementen uit de evolutionaire biologie kunnen bijdragen tot ons begrip van de ontwikkeling van de stedelijke beschaving sinds de middeleeuwen. Die elementen hebben betrekking op moraal en ethiek, het gedrag van individuen binnen een groep, het belang van een groep als collectief en de verschillen in misdadig gedrag tussen mannen en vrouwen. Helaas lijkt voor veel gedragswetenschappers, juristen en historici een beroep op de evolutionaire biologie of psychologie als bronnen van inzicht een brug te ver. Men aanvaardt wel dat in de loop der evolutie gedurende honderduizenden jaren mensen als primatensoort

urban history, 22), p. 89-106; hierbij goed aansluitend: Manon van der Heijden e.a. (red.), *Serving the urban community: the rise of public facilities in the Low Countries* (Amsterdam 2009).

¹⁶ P.J. Winters, *Die "Politik" des Johannes Althusius und ihre zeitgenössische Quellen* (Freiburg, Dld. 1963), p. 170-179; Althusius was bij Nederlandse calvinisten populair en verschaftte ook sterke argumenten aan bestuurders in de nieuwe Republiek om zonder vorst op de ingeslagen weg verder te gaan.

¹⁷ H. Roodenburg, P. Spierenburg (red.), *Social control in Europe: 1500-1800* (dl. 1, Columbus, Ohio, 2004), p. 145-158.

¹⁸ A. van Meeteren, *Op hoop van akkoord. Instrumenteel forumgebruik bij geschilbeslechting in Leiden in de zeventiende eeuw* (Hilversum 2006).

Historicus Maarten Müller geeft in dit boek weer hoe de criminaliteit in Haarlem zich ontwikkelde in de periode 1673-1811. En hoe de stedelijke overheid daartegen optrad. Het is een vervolg op een eerdere uitgave, waarin **misdaad en straf in Haarlem** in het tijdvak 1245-1615 systematisch in kaart zijn gebracht. Het merendeel van de bronnen die Müller heeft bestudeerd, bevindt zich in het Noord-Hollands Archief: het zogeheten Oud-Rechterlijk Archief met daarin onder andere de 'rollen' waarin de aanklachten staan vermeld alsmede de uitgesproken vonnissen. Zowel in de misdaadpleging als in de bestraffing hiervan ziet Müller een ontwikkeling in de richting van 'beschaafd stedelijk gedrag'.